

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه خوارزمی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه تحصیلی در رشته

علوم قرآن و حدیث

عنوان :

بررسی قرائت حفص از عاصم در تفاسیر

و اثرات فقهی آن

(با تکیه بر تفاسیر طبری، فخر رازی و قرطبی)

استاد راهنما :

دکتر عبدالوهاب شاهرودی

استاد مشاور :

دکتر سید احمد امام زاده

تنظیم :

رضا کریمی

اسفند ۱۳۹۰

بر او که:

بوی خوش این نسیم، از سکن زلف اوست
شعشعه این خیال، زان رخ چون «والضحا» ست.

(مولانا)

پس آموزگارت میجای توست
دم پاکش افنون احیای توست

تقدیر و سپاس

از استادانم که سیاهی را دیدند و راهی سپید فرارویم نهادند، بویژه:

دکتر عبدالوهاب شامرووی استاد راهنا

دکتر سید احمد امام زاده استاد مشاور

که این مهم بابدایت و حیات های بی دریغ ایشان سلمان یافت، کمال شکر را می نمایم و یادشان را بهاره گرامی می دارم.

راهنمایی دیگر استادان گروه دین و فلسفه را نیز ارج می نهم.

در انتها سپاس گزار آنانم که شکستند تا استوار بانم؛ یعنی: پدر و مادرم.

و نیز از همسر صبورم و فرزندم حسان، که در غربت کنارم بودند و دشواری ها، از صبرشان نخواست.

چکیده

یکی از مباحث مهم در حوزه قرآن پژوهی، بحث قرائات قرآن کریم است که بنا به دلایلی، اختلاف در آن راه یافته است و این اختلاف، در تفاسیر قرآن و در احکام فقهی راه یافته است.

از جمله قرائات صحیح، قرائت عاصم بن ابی النجود به روایت حفص بن سلیمان می باشد. در این پژوهش تلاش شده است تا این قرائت در سه تفسیر "جامع البیان"، "الجامع لاحکام القرآن" و "مفاتیح الغیب" بررسی گردد.

رسالة حاضر در سه فصل تنظیم گردیده است:

فصل اول به مفهوم قرائت می پردازد. این فصل به دلایل پیدایش اختلاف قرائات و تاریخ قرائات و شرح حال ائمه هفت گانه قرائت اختصاص دارد و اساتید، شاگردان و راویان هر یک از این قاریان، معرفی می گردند. فصل دوم، به بیان دیدگاههای طبری، فخر رازی و قرطبی درباره قرائت عاصم به روایت حفص پرداخته و این قرائت، از لحاظ قواعد دستور زبان عربی بررسی می گردد. پیش فرض محقق در این فصل، این است که قرائت حفص از عاصم، منحصرأ باید قرائت منبع باشد؛ اما بررسی ها نشان می دهد که در عمل، این اتفاق نیفتاده است.

فصل سوم اثر قرائت در احکام شرعی را مورد مطالعه قرار داده و محتوی آیات فقهی دارای اختلاف قرائت و همچنین دیدگاه فقها در رابطه با قرائات می باشد.

کاوش پیرامون قرائت حفص از عاصم در کتب تفسیری و فقهی، بر ما آشکار می نماید که همواره یک قرائت خاص، مبنای تفسیر و یا استخراج احکام فقهی نیست و مفسر و یا فقیه بر اساس قرائتی که در نظرش بهتر آمده است، به ارائه تفسیر و یا استخراج احکام فقهی می پردازد.

واژه های کلیدی:

حفص، عاصم، قرائات، طبری، قرطبی، فخر رازی، احکام فقهی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱	مقدمه (کلیات)
۱۳	موضوع
۱۳	روش
۱۴	ضرورت
۱۵	سؤالات
۱۵	فرضیه ها
۱۶	پیشینه
۱۶	اهداف

فصل اول: قرائات قرآن

۱۹	۱. مفهوم شناسی قرائت
۲۰	۱.۱. معنای لغوی کلمه قرائت
۲۰	۲.۱. معنای اصطلاحی قرائت
۲۳	۳.۱. اصطلاحات علم قرائت

- ۲۳ ۴.۱. قواعد علم قرائت
- ۲۴ ۱.۴.۱. انواع قرائت از حیث سند
- ۲۴ ۱.۱.۴.۱. قرائت متواتر
- ۲۵ ۲.۱.۴.۱. قرائت مشهور
- ۲۵ ۳.۱.۴.۱. قرائت آحاد
- ۲۵ ۴.۱.۴.۱. قرائت شاذ
- ۲۶ ۵.۱.۴.۱. قرائت مدرجه
- ۲۶ ۶.۱.۴.۱. قرائت موضوع
- ۲۶ ۲.۱. پیدایش قرائات و تطور آنها
- ۲۷ ۱.۲.۱. مرحله اول: دوران حیات پیامبر اکرم
- ۲۸ ۲.۲.۱. مرحله دوم: تعلیم قرائت توسط صحابه
- ۲۹ ۳.۲.۱. مرحله سوم: جمع آوری قرآن در زمان عثمان
- ۳۰ ۴.۲.۱. مرحله چهارم: شروع مجدد اختلاف قرائات
- ۳۰ ۵.۲.۱. مرحله پنجم: اوج قرائات
- ۳۰ ۶.۲.۱. مرحله ششم: تدوین علم قرائات
- ۳۲ ۷.۲.۱. مرحله هفتم: حصر قرائات
- ۳۸ ۳.۱. عوامل پیدایش اختلاف قرائات
- ۳۸ ۱.۳.۱. عاری بودن مصاحف عثمانی از نقطه و اعراب
- ۳۸ ۲.۳.۱. خالی بودن از «الف»
- ۳۹ ۳.۳.۱. تفاوت لهجه ها

- ۳۹ ۴.۳.۱. اعمال رأی و اجتهاد قاریان
- ۴۰ ۵.۳.۱. دلایل دیگر
- ۴۰ ۴.۱. شرح حال ائمه هفت گانه قرائت
- ۴۰ ۱.۴.۱. عبدالله بن عامر بن یحصبی (۱۸-۱۱۸ ق.).
- ۴۱ ۲.۴.۱. عبدالله بن کثیر مکی (۴۵-۱۲۰ ق.).
- ۴۳ ۳.۴.۱. زیان بن علاء (۶۸-۱۵۴ ق.).
- ۴۴ ۴.۴.۱. نافع بن عبدالرحمن مدنی (۷۰-۱۶۹ ق.).
- ۴۵ ۵.۴.۱. عاصم بن أبی النجود (۷۶-۱۲۸ ق.).
- ۴۶ ۱.۵.۴.۱. شیوخ عاصم
- ۴۹ ۲.۵.۴.۱. شاگردان عاصم
- ۴۹ ۳.۵.۴.۱. راویان عاصم
- ۵۳ ۶.۴.۱. حمزه بن حبیب کوفی (۸۰-۱۵۶ ق.).
- ۵۴ ۷.۴.۱. علی بن حمزه کسائی (وفات ۱۸۹ ق.).
- ۵۵ ۵.۱. قرائات و حدیث احرف سبعة
- ۵۶ ۶.۱. تألیفات حوزه قرائت

فصل دوم: دیدگاه مفسران در رابطه با قرائت حفص از عاصم

- ۶۲ ۱.۲. موضع گیری مفسران در مقابل قرائات متواتر
- ۶۲ ۱.۱.۲. طبری

۶۳	۲.۱.۲. فخررازی
۶۴	۳.۱.۲. قرطبی
۶۴	۲.۲. نمونه هایی از آیات دارای اختلاف قرائت و نظر مفسران
۶۵	۱.۲.۲. آیه ۵۹ انفال
۷۳	۲.۲.۲. آیه ۲۸۲ بقره
۷۹	۳.۲.۲. آیه ۲۳ یونس
۸۴	۴.۲.۲. آیه ۳۶ غافر
۸۸	۵.۲.۲. آیه ۶۸ احزاب
۹۲	۶.۲.۲. آیه ۹۵ نساء
۱۰۰	۷.۲.۲. آیه ۵ سبا
۱۰۴	۸.۲.۲. آیه ۵۷ آل عمران
۱۰۸	۹.۲.۲. آیه ۲۸۴ بقره
۱۱۱	۱۰.۲.۲. آیه ۲۵ حج
۱۲۰	۱۱.۲.۲. آیه ۱۲۸ نسا
۱۲۴	۱۲.۲.۲. آیه ۲۴۵ بقره
۱۲۸	۱۳.۲.۲. آیه ۱۶ معارج

فصل سوم: اثر قرائات در احکام فقهی

- ۱۳۵ ۱.۳. علل اختلاف نظر فقها در احکام دینی
- ۱۳۷ ۲.۳. مواضع فقها در مورد قرائات قرآنی
- ۱۳۸ ۳.۳. آیات دارای اختلاف فقهی در قرائات
- ۱۳۸ ۱.۳.۳. نماز طواف
- ۱۴۵ ۲.۳.۳. ملامسه
- ۱۵۲ ۳.۳.۳. غسل پا
- ۱۵۹ ۴.۳.۳. طهارت زن

نتایج

۱۶۴

فهرست منابع و مآخذ

۱۶۶

عشقت رسد به فریاد، ار خود بسان حافظ

قرآن زبر بخوانی با چهارده روایت

مقدمه

قرائت و تلاوت، یکی از دغدغه های مسلمانان، از ابتدای نزول وحی بوده است. از همان آغاز، عده ای به این امر پرداخته و عهده دار قرائت و آموزش قرآن در جامعه اسلامی بودند. با وجود تمام تلاش ها و احتیاط و امانت داری، اختلاف قرائت در قرآن راه یافت. البته در دوران حیات پیامبر، گاهی اختلاف قرائت پیش می آمد و اختلافات به ایشان عرضه می شد. پیامبر یکی یا هر دو قرائت مطرح شده را تصویب می کردند. ایشان برای رفع عسر از امت، در این موضوع خیلی سخت نمی گرفتند و اختلاف قرائت را تا زمانی که مخل بر معنی نمی دیدند، خطرناک نمی دانستند. پس از متحد ساختن قرائات مصاحف در زمان عثمان، مسلمانان دوباره گرفتار اختلاف در قرائت قرآن شدند. تا این که، ابوبکر بن مجاهد (۲۴۵-۳۲۴ق.)، با انتخاب هفت قرائت از قاریان قرن دوم هجری و تدوین آنها در کتاب *السبعه فی القراءات*، باب اجتهاد در قرائت قرآن را برای همیشه مسدود کرد.

مصحف امروزی قرآن، -در اکثر سرزمین های اسلامی- بر اساس قرائت حفص از عاصم نوشته شده است. در این رساله، تلاش می شود این قرائت در کتب تفسیری اهل سنت بررسی گردد و دیدگاه مفسرانی چون طبری، فخر رازی و قرطبی در رابطه با این قرائت تقریر شود.

«بررسی دیدگاه حفص از عاصم در کتب مفسران» عنوان رساله حاضر است که در سه فصل تنظیم گردیده است و سعی شده است تا علاوه بر تبیین هدف اصلی رساله که همان بررسی قرائت حفص از عاصم در کتب مفسران می باشد، مفهوم قرائت، دلایل پیدایش اختلاف قرائت، تاریخ قرائت و همچنین اثر قرائت در احکام فقهی نیز آشکار گردد.

این پایان نامه در سه فصل تنظیم گردیده است:

فصل اول به مفهوم قرائت می پردازد؛ این فصل به دلایل پیدایش اختلاف قرائت و تاریخ قرائت و شرح حال ائمه هفت گانه قرائت اختصاص دارد و اساتید، شاگردان و راویان هر یک از این قاریان، معرفی می گردند.

فصل دوم کاوشی پیرامون حفص از عاصم در کتاب های تفسیر طبری، فخررازی و قرطبی می باشد و این قرائت از لحاظ قواعد دستور زبان عربی بررسی می گردد.

فصل سوم اثر قرائت در احکام شرعی را مورد مطالعه قرار داده و محتوی آیات فقهی دارای اختلاف قرائت و همچنین دیدگاه فقها در رابطه با قرائت می باشد

نبودن منابع کافی در رابطه با بررسی های نحوی قرائت در منابع کتابخانه ای و عدم وجود منابع کامل به زبان فارسی در مورد موضوع، از دشواری هایی بود که با آنها مواجه بودم. در کتب فارسی مطالبی مختصر در مورد این علم یافتیم. با این حال نا امید نشده و به کتب عربی روی آورده و بعد از ترجمه، مطالب مرتبط با موضوع را در این پایان نامه گنجانیدم.

لازم می دانم این نکته را نیز یادآور گردم که بنابر کثرت آیات، از آوردن ترجمه آنها در متن و یا پاورقی خودداری نموده ام؛ زیرا از طرفی با توجه به منابع فراوان ترجمه قرآن کریم و از طرف دیگر بنا به

گسترده‌گی علم دانشجویان رشته علوم قرآنی و دیگر رشته‌های مربوطه در ارتباط با فهم و ترجمه آیات قرآن، این امر را تکرار دانسته و از گنجانیدن ترجمه در متن و پاورقی خودداری ورزیدم.

موضوع تحقیق

یکی از علوم مهم در میان دانش‌های اسلامی، علم قرائت است. همه قرآن پژوهان بر این نکته اتفاق نظر دارند که هر مفسری برای دستیابی به معانی قرآن باید با این علم آشنا باشد.

در این تحقیق قرائت رایج بیشتر ممالک اسلامی در عصر حاضر که همان قرائت عاصم به روایت حفص بن سلیمان می باشد، موضوع بحث قرار گرفته است. البته شکی در قوت سند و وثاقت راوی آن وجود ندارد و هدف این رساله نیز کاوش در اسناد این قرائت نبوده است، بلکه تلاش نویسنده بر آن بوده تا به مطالعه این قرائت از حیث قواعد دستوری زبان عربی بپردازد و دیدگاه مفسران را در رابطه با وجوه این قرائت در زبان عربی بررسی نماید.

روش تحقیق

رساله حاضر به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نیز منابع اینترنتی انجام شده، بدین گونه که در ابتدا نکات اصلی در مورد موضوع تحقیق مشخص و در موضوعات متناسب دسته‌بندی گشت. سپس کتاب‌های مورد نیاز تهیه شده و مورد مطالعه قرار گرفت و نکات مورد نظر و مرتبط با موضوع تحقیق ثبت شد و از آنها در نگارش پایان‌نامه استفاده گردید.

منبع اصلی مورد استفاده در این پایان نامه با توجه به موضوع، کتاب های "جامع البیان عن تأویل القرآن"، "الجامع لاحکام القرآن" و نیز "مفاتیح الغیب" بوده است که در آنها، شیوه های بیان دیدگاه مفسران در رابطه با قرائات، مورد توجه قرار گرفته است. در بسیاری از موارد نیز، علاوه بر طرح نظرات این سه مفسر، آرا و نظرات برخی از اندیشمندان اسلامی، جهت غنای بار محتوایی پایان نامه مطرح گردیده است تا خواننده با نظرات موافق و یا مخالف نیز، آشنا گردد.

ضرورت تحقیق

قرائت علمی است که در آن، راه و روش تلفظ واژه ها و تلاوت و نیز رسم و نگارش قرآن با حروف و حرکات و نقطه ها تشریح می گردد.

می توان گفت شناخت قرائات صحیح مقدمه تفسیر صحیح است؛ چرا که تبیین و شرح سوره ها و آیات، منوط به حروف و شکل الفاظ قرآن است. از طرفی، فهم و استخراج احکام فقهی نیز در گرو همین شناخت می باشد. شاید به همین دلیل، موضوع قرائت از دیرباز مورد توجه مفسران و قرآن شناسان بوده است و آرای گوناگون قاریان و مفسران از صحابه و تابعین و دیگران که در این زمینه ابراز شده، شاهدی بر این امر است. علاوه بر تفاسیر، گروه بسیاری از آگاهان علوم قرآنی و قرآن پژوهان، آن را در ضمن مباحث علوم قرآنی، بلکه در رساله ها و کتب مستقلی مطرح و عرضه نموده اند.

سؤالات تحقیق

این تحقیق در جست و جوی پاسخ این سؤال است که نگاه طبری، فخر رازی، قرطبی و دیگر مفسران به قرائت عاصم به روایت حفص چگونه بوده است؟ آیا همواره بر اساس این قرائت، به تفسیر آیات پرداخته اند و یا بر اساس قرائت دیگر تفسیر کرده اند؟

در این رساله، تلاش بر این بوده است تا خواننده ضمن آشنایی با علم قرائت و تطور تاریخی آن در طول زمان، پاسخ سؤالات زیر را از متن رساله دریافت کند:

۱. آگاهی به علم قرائت، چه اثری بر کیفیت تفسیر یک مفسر می گذارد؟

۲. مفسرین در مواضع اختلاف، تفسیری موافق با کدام قرائت ارائه داده اند؟

۳. قرائت، چه اثری در حکم فقهی استخراج شده از یک آیه دارد؟

۴. احکام شرعی بر اساس کدام یک از قرائت استخراج می گردند؟

فرضیه های تحقیق:

به نظر می رسد همواره یک قرائت خاص، معیار مفسران در تفسیر قرآن نیست؛ اما برای یافتن پاسخ متقن تری برای سؤالات مطرح شده، نیازمند کاوشی در آیات اختلافی هستیم و برای رسیدن به هدف این تحقیق، از دیگر کتب تفسیر بهره جسته ایم تا علاوه بر آشنا شدن با نظرات موافق و مخالف، پاسخ محکم تری برای سؤالات بیابیم.

پیشینه تحقیق

اگر چه در مورد صحت سند قرائت عاصم و نیز وثاقت راوی این قرائت یعنی حفص بن سلیمان کتاب ها ، پایان نامه ها و مقالات متعددی به رشته تحریر درآمده است و این موضوع در منابع کتابخانه ای و دانشگاهی به کثرت مطرح گردیده است، ولی در مورد وجوه این قرائت از نظر قواعد دستوری زبان عربی به صورت خاص، هیچ اثری تألیف نگردیده است. البته در کتاب های عربی قرون معاصر ابن مجاهد، مطالبی موجود می باشد.

نتیجه جستجو در منابع، تنها چند عنوان پایان نامه ای بود که با توجه به عناوین آنها می توان چنین برداشت کرد که به صورت خاص این قرائت را مورد کنکاش قرار داده اند.

شماری از این نوع پایان نامه ها عبارتند از:

- ۱) احمد زرنگار، «کاوشی پیرامون اهمیت قرائت عاصم»، دانشگاه امام صادق(ع) تهران ۱۳۶۹.
- ۲) اکرم خدایی اصفهانی «اهمیت قرائت عاصم در روایت حفص». کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی تهران واحد شمال ۱۳۷۶.
- ۳) عظیم عظیم پور مقدم، «بررسی موارد اختلاف برانگیز در قرآن از دیدگاههای گوناگون به روایت حفص از عاصم و مقایسه ترجمه ها» رساله دکتری رشته علوم قرآن و حدیث. تهران ۱۳۸۱.

اهداف تحقیق

در این رساله تلاش می شود ، ضمن طرح گوشه ای از اختلاف قرائات ، دیدگاه مفسرانی چون طبری ، فخر رازی و قرطبی در ارتباط با قرائت حفص از عاصم بررسی شود. با این غرض که زمینه مناسبی برای نقد و ارزیابی آن ایجاد شود و قرآن پژوهان، با نگرشی انتقادی به آن ، شرایط مساعدی را برای تضارب آرا فراهم آورند. این پایان نامه به دنبال تحقق اهداف ذیل می باشد:

- آشنایی با علم قرائت و تاریخ قرائات.
- آشنایی با قاریان هفت گانه قرائت به خصوص عاصم بن أبی النجود و راوی او حفص.
- شناخت موضع گیری مفسران در مقابل قرائت حفص از عاصم.
- تأثیر پذیری علم تفسیر از اختلاف قرائات.
- بررسی اثر اختلاف قرائت بر استخراج احکام فقهی

فصل اول

قراءات قرآن

مفهوم شناسی قرائت:

قرائت علمی است که از اشکال و صورت های نظم کلام از جهت اختلاف های متواتر ، بحث می کند و هدف آن، بدست آوردن ضبط اختلاف های متواتر است و فایده آن، محفوظ ماندن سخن خدا از تحریف و تغییر است.

جزری در کتاب "النشر" گوید: «اولین امام معتبر که قرائات را جمع کرد، ابو عبید قاسم بن سلام (م ۲۲۴ق.) بود، گرچه شیعه ابان بن تغلب (م ۱۴۱ق.) را نخستین فرد می داند».^۱

در علم قرائت، مراحل شکل گیری قرائات تا مرحله قرائت های شاذ و نوادر، تألیف کتب قرائات ، اقسام قرائات از جهت موافقت با زبان عربی و مطابقت با رسم و سند (متواتره، صحیحه، مستفیضه، غیر مستفیضه، آحاد و شاذ)، ریشه قرائات و دلایل و فواید آن ، لغت و لهجه قرآن، اختیار دو قرائت ، قرآء در صدر اسلام، قرآء سبعة ، عشره و اربعه عشر و تجوید و ... مورد بحث واقع می شود.

^۱. دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی ۷۴۲/۲ (به نقل از : کشف الظنون ۳۱۷/۲ و الفهرست/۴۰۳).